

Kaart van de circumvallatie (belegingsomwalling) tijdens het Beleg van Sluis in 1604. © Scheepvaartmuseum Amsterdam

Grensstudies in de Zwinstreek

De studie en ontsluiting van een historisch grensland

Bram De Ridder en Tom Vermeersch

Grenzen zijn vaak moeilijk te omschrijven. Meestal wordt gewezen op de lijnen en gekleurde vlakken die op vele kaarten staan, maar bij nader inzien geeft dit al snel een zeer beperkte voorstelling. In de inleiding van *Understanding Life in the Borderlands: Boundaries in Depth and Motion* (2010) probeerde politicoloog William Zartman dan ook de essentie van grenzen te vatten: 'Grenzen lopen over land maar door mensen. Op kaarten doen ze zich voor als dunne eendimensionale lijnen, maar in de praktijk hebben ze vele dimensies'.¹ Op zich hoeft dit geen verrassende conclusie te zijn; vele fenomenen en structuren zijn complexer dan vaak wordt aangenomen.

Niettemin is het citaat van Zartman meer dan een gemeenplaats. Grenzen zijn de laatste jaren steeds belangrijker geworden in het wetenschappelijk onderzoek, waardoor de complexiteit van het begrip sterk is toegenomen. Vandaag de dag bestuderen historici diverse soorten scheidingen, zoals onder meer staatsgrenzen, tolbarrières of zelfs de grenzen van identiteiten.² Voor wie met grenzen aan de slag wil, schept deze diversiteit echter de nodige moeilijkheden. Daarom probeert dit artikel de eerste stap van een historische grensstudie te vergemakkelijken, en dan in de eerste plaats voor wie geïnteresseerd is in de vroegmoderne periode. Concreet wordt dit uitgewerkt aan de hand van de Zwinstreek, die als vroegmodern én hedendaags grensland de aandacht heeft getrokken van zowel wetenschappers als overheden.

Deze dubbele aandacht maakt het mogelijk om de theoretische noties uit het wetenschappelijke onderzoek tegenover de concrete aanpak van de betrokken besturen te plaatsen. Na een korte beschrijving van het zestiende- en zeventiende-eeuwse Zwingebied in het eerste deel van de tekst, bespreekt Bram De Ridder (KU Leuven – FWO-Vlaanderen) de concepten die gebruikt worden in de hedendaagse grensstudies en hoe deze van toepassing zijn op de analyse van het Zwin. Vervolgens stelt Tom Vermeersch (Provincie West-Vlaanderen) het Interreg IV-A project 'Forten en Linies in Grensbreed Perspectief' voor.³ Een doelstelling van dit project was namelijk de Zwinstreek als grensregio te herwaarderen door de daar aanwezige vroegmoderne fortengordels te inventariseren en voor het publiek toegankelijk te maken. Deze militaire versterkingen werden gebouwd tijdens en na de Tachtigjarige Oorlog tussen de Habsburgse Nederlanden en de Republiek der Verenigde Nederlanden⁴ en bepaalden in de zeventiende en achttiende eeuw de 'frontieren' waarrond de grens vorm kreeg. De bespreking van de omgang met deze bouwwerken zal

1 'Borders run across land but through people. On maps they appear as fine one-dimensional lines, whereas on the ground they have many dimensions'. I. W. Zartman, 'Introduction. Identity, movement and response', in: I. W. Zartman (red.), *Understanding life in the borderlands: boundaries in depth and motion* (Athens, Londen 2010) 1.

2 Zie bijvoorbeeld de volgende congresbundels: M. Lafourcade (red.), *La frontière des origines à nos jours. Actes des journées de la Société internationale d'Histoire du droit, tenues à Bayonne, les 15, 16, 17 mai 1997* (Bayonne 1998); C. Roll, F. Pohle en M. Myrczek (red.), *Grenzen und Grenzüberschreitungen. Bilanz und Perspektiven der Frühneuzeitforschung* (Keulen, Weimar, Wenen 2010).

3 Interreg-projecten zijn Europese projecten voor samenwerkingen in de grensregio's, zie bijvoorbeeld: <http://www.west-vlaanderen.be/provincie/gebiedenbeleid/subsidie/Pages/default.aspx>

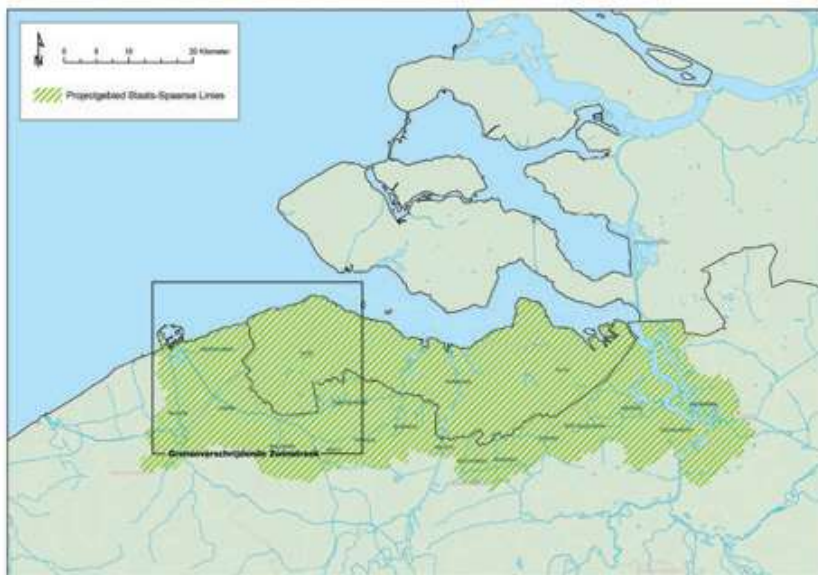
4 De Republiek was het verbond van gewesten dat zich met de Nederlandse Opstand in de zestiende eeuw had losgemaakt van het Spaanse wereldrijk. Onder andere Holland en Zeeland vormden hiermee een confederatie met de Staten-Generaal in Den Haag als belangrijkste instelling, terwijl onder andere Vlaanderen en Brabant onder Habsburgs gezag bleven. Zie P. Geyl, Noord en Zuid. Eenheid en tweehed in de Lage Landen (Utrecht 1960); P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse Stam. Deel II, 1581–1648* (Amsterdam, Antwerpen 1961).

meteen de functies verklaren die ze, zowel toen als nu, in het grenslandschap vervulden en vervullen. Een dergelijke aanpak laat toe om de wetenschappelijke tendensen te vergelijken met de huidige omgang met grenserfgoed en de raakvlakken en verschilpunten tussen beide werelden aan te tonen. Voor wie geïnteresseerd is in een dergelijk grensgebied maakt dit het mogelijk om de sterke punten van beide methodes te verenigen in het eigen werk.

De Zwinstreek tijdens de Tachtigjarige Oorlog

De keuze voor het Zwin als voorbeeld is zeker niet toevallig. De regio is al sinds de late zestiende eeuw een verdeeld gebied: eerst tussen de Spaanse/Oostenrijkse Nederlanden en de Republiek der Verenigde Provinciën (de 'Staatse' gewesten), nu tussen België en Nederland. Bovendien vormt het als grenslandschap een uniek samengaan tussen natuurlijke fenomenen en menselijke infrastructuur. Aan de ene kant heeft het polder- en geulenlandschap in de nabijheid van de zee een grensvormende impact gehad, maar aan de andere kant zijn ook de militaire bouwwerken van de zogenoemde Staats-Spaanse Linies van groot belang geweest. Wie een goed begrip van de vroegmoderne grens tussen beide landen wil krijgen, kan dus best beginnen bij deze beide elementen.

Het projectgebied van de Staats-Spaanse Linies, met het grensland van het Zwin omkaderd.
© Tom Vermeersch

De Staats-Spaanse linies zijn de restanten van zestiende- en zeventiende-eeuwse militaire verdedigingswerken die werden aangelegd in de periode van de Tachtigjarige Oorlog (1568–1648) en de Spaanse Successieoorlog (1701–1713). Het stelsel van verdedigingswerken strekte zich aan beide zijden van de huidige landsgrens uit van Knokke-Heist in het westen tot en met Antwerpen in het oosten. Vandaag de dag zijn de Linies nog te herkennen als een netwerk van versterkte stadjes, grote en kleinere forten, redoutes en lijnvormige verbindingselementen zoals dijken of echte militaire verdedigingslijnes.⁵ In de oorlogen werd ook actief gebruik gemaakt van inundaties, die in sterke mate het front vorm gaven.⁶ In de praktijk resulteerde dit in een grensbreed stelsel van voormalige of actieve zeegeulen en blank gezette gebieden. Het geulenstelsel van het Zwin of van het Schelde-estuarium speelde dan ook een belangrijke rol in de strijd, maar ook later in de grensvorming.⁷

- 5 Redoutes waren kleinere bemande versterkingen ingeplant tussen de forten of op strategische punten. Zie J.J.B. Kuipers, *De Staats-Spaanse linies. Monumenten van conflict en cultuur* (Vlissingen 2013).
- 6 Inundatie (of onderwaterzetting) is het opzettelijk onder water zetten van een gebied.
- 7 Een estuarium is een wijde trechtersvormige riviermond, waarin eb en vloed zich sterk doen voelen.

Zo blijkt de noordgrens van de provincie West-Vlaanderen in belangrijke mate bepaald door het landschap. Niet toevallig loopt vandaag de dag de staatsgrens uit in de Noordzee ter hoogte van het natuurreservaat het Zwin. Wie op een actuele topografische kaart aandachtig kijkt naar de loop van de grens in het binnenland, merkt al vlug dat de lijn op veel plaatsen samenvalt met waterlopen of oude polderdijken. Hoewel het landschap vandaag het karakter vertoont van een aaneengesloten stuk land, afgeboord door enkele dijken, was dit eind zestiende en begin zeventiende eeuw nog doorsneden door brede zeegeulen.

Fragment uit de kaart van het Brugse Vrije door Pieter Pourbus (1561–1571), naar kopie door Pieter Claeissens de Jonge. © Musea Brugge, Groeningemuseum

Het landschap zoals Pourbus het weergaf op zijn kaart van het Brugse Vrije (1561–1571) was de uitgangssituatie waarop het strijdtoneel van de Tachtigjarige Oorlog zich ontplooidde. Tussen Damme en Sluis werd het Zwin via dijkenbouw teruggebracht tot een kanaal.⁸ Tussen Knokke en het Eiland van Cadzand lag nog een vrij omvangrijk zeegat dat tot in Sluis reikte, maar dat nog verdere uitlopers kende. Ten zuiden van Sluis zien we een volledig ingepolderd gebied tussen Lapscheure en Middelburg (deel van het huidige Maldegem). De bedijkingen staan in een heldere kleur aangeduid, en de kaart toont binnendijks nog verschillende kreek- of geulrestanten.

Op de kaart aan het begin van het artikel uit het Nederlandse Scheepvaartmuseum zien we een momentopname van het beleg van Sluis in 1604. Sinds het eerste beleg in 1583 kwamen hele delen van de polder ten zuiden van Sluis onder water te staan, aanvankelijk door het doorsteken van dijken door de Staatse belegerden. Het gebied bleef grotendeels geïnundeerd onder Spaans bewind en het vormde tot na het Verdrag van Munster (1648) een ontoegankelijk gebied. Met de Nieuwe Zeedijk (huidig West-Vlaanderen) werd een eerste deel herwonnen in 1635. In Staats-Vlaanderen (huidig Zeeuws-Vlaanderen) werd de polder pas herbedijkt in 1650.⁹ De geulgronden rondom het Lapscheurse Gat werden uiteindelijk pas in 1700 en 1739 teruggewonnen als landbouwland.¹⁰

8 Op de kaart zien we twee kanalen tussen Damme en Sluis. Het zuidelijke is de Zoute Vaart of het ingedijkte Zwin, dat toen reeds herleid was tot de breedte van een kanaal. Het noordelijke was de Zoete of Verse Vaart, dat Brugge een eigen verbinding bood met het zeegat.

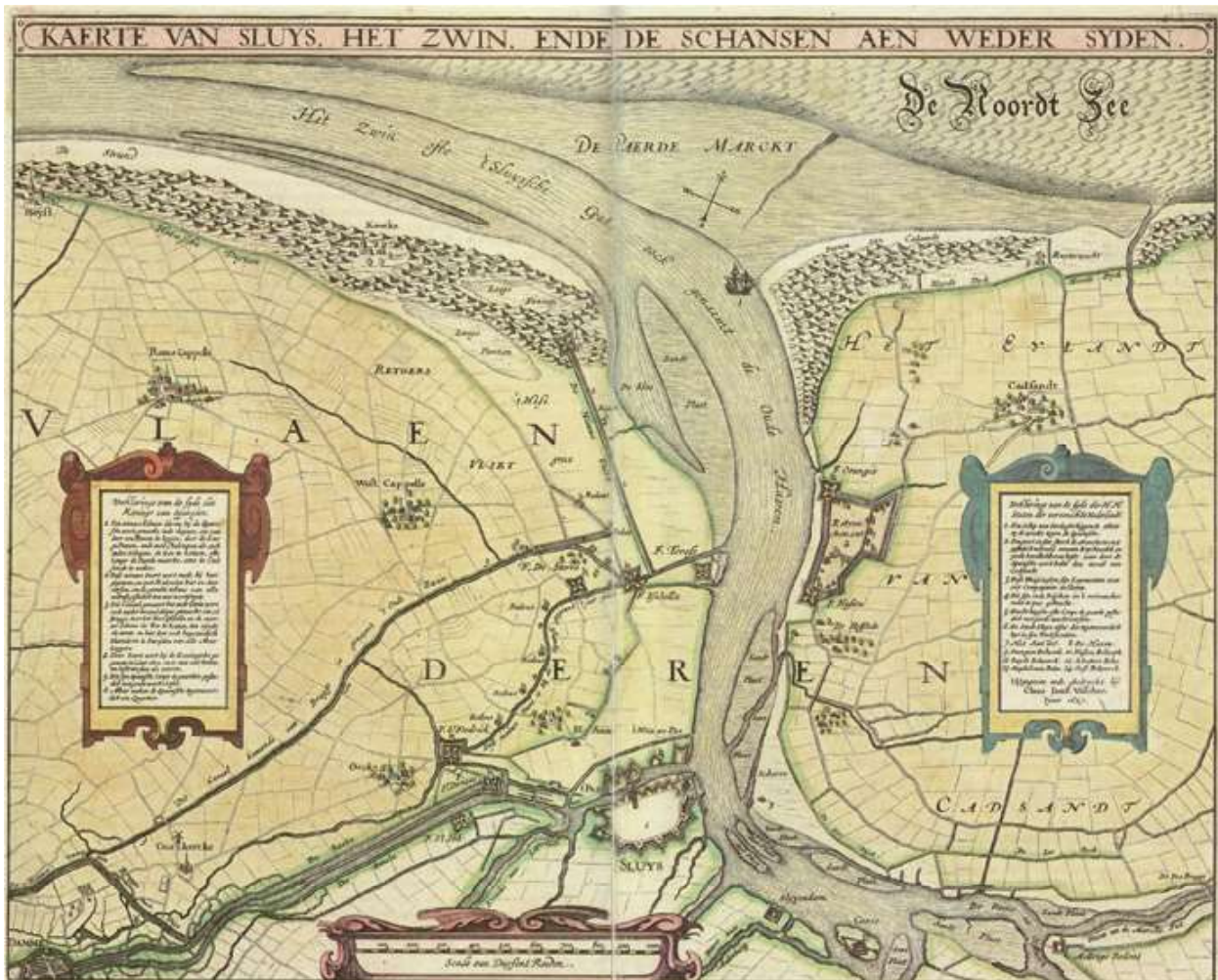
9 Aan het Lapscheurse Gat grensden in Staats-Vlaanderen de Bewester-Eede-Be-noorden-Sint-Pietersdijkpolder en de Bewester-Eede-Bezuiden-Sint-Pietersdijkpolder, bedijkt in 1650.

10 Het eerste deel, de zogenaamde Papenpolder bij Middelburg (deel van het huidige Maldegem), werd in 1700 bedijkt. Het verdere Lapscheurse Gat werd pas in 1739 bedijkt.

Op de kaart van Claes Janssoon Visscher zien we het zeegat van het Zwin (of Sluise Gat). De kaart geeft duidelijk het Zwin aan als front tussen de strijdende partijen: op de oostelijke oever vinden we Staatse forten en verdedigingswerken, op de westelijke oever de ‘tegenstellingen’ van de Spaanse troepen rond Sluis. Hiermee wordt het duidelijk dat de structuur van het Zwin een belangrijke rol speelde in de frontzone. Daarnaast bestonden er nog enkele oudere zwingeuken die door middel van forten en redoutes verdedigd werden, zoals de linie van de Vuile Vaart, of de forten Sint-Job, Sint-Frederik en Sint-Donaas die samen de toegangswegen tot Damme en Brugge moesten afdekken. Tenslotte werd dit complexe landschap ook gebruikt voor de inplanting van de forten. Ze waren doorgaans gebouwd bij uitwateringspunten van waterlopen en bij vaarroutes en kanalen. De macht over de sluizen was immers van strategisch belang voor de controle over grote delen polderland.

Tijdens de Tachtigjarige Oorlog zijn de genoemde structuren (zeegat, zwingeuken, kanalen en geïnundeerd land) grotendeels ongewijzigd gebleven. Op de kaart van Van Woomen zien we de aanduiding van de grens zoals die uiteindelijk werd vastgelegd na het Verdrag van Munster. De grenslijn werd

Kaart van de Zwinmondig met verschillende militaire versterkingswerken door Claes Janssoon Visscher, 1627.

letterlijk op de kaart genaaid en volgt – op de omgeving van Sint-Anna-Ter-Muiden na – grotendeels de natuurlijke geulen (Zwin) of de geulen die ontstonden ten gevolge van inundaties (bijvoorbeeld het Lapscheurse Gat). Belangrijk is de vaststelling dat zowel tijdens de strijd als bij de afloop ervan de grens zich niet zo helder aftekende. De kaart van Visscher toont duidelijk de opbouw van een verdedigingslinie, die een combinatie vormde van kanalen, forten, dijken en voormalige geulen, versterkt met redoutes op regelmatige onderlinge afstand. Een dwarsprofiel van deze ‘grenszone’ toont achtereenvolgens een linie van forten en redoutes, een geul of waterloop, een strook land achter zeedijken (dat desgewenst geïnundeerd kon worden), de zeeerende dijken en uiteindelijk de Zwingeel zelf. Het was een geheel van ruimtelijk gespreide infrastructuur en maatregelen die ervoor moesten zorgen dat de natuurlijke grens extra verdedigd werd. Met het Verdrag van Munster werd dus wel een poging ondernomen om de grens als een lijn weer te geven op kaart, maar in de praktijk was de grens echter een ‘nat’ gebied tussen twee dijken of slechts een lijn in een ruimer natuurlijk niemandsland.

In de daaropvolgende periodes zijn er verschillende pogingen ondernomen om de grens die in 1648 werd vastgesteld te verleggen. Tijdens de Spaanse Successieoorlog werden verschillende voormalige Spaanse forten in de grensstreek ingenomen en verbouwd door Staatse troepen. Anderzijds ondernam ook Frankrijk pogingen om de grens meer noordelijk te leggen. Zelfs met de Belgische Revolutie werden vergeefse pogingen ondernomen om de grenzen te verleggen tot op de Westerschelde, met allerlei juridisch en politiek getouwtrek tot gevolg.¹¹ Niettemin heeft de grens van na de Tachtigjarige Oorlog grotendeels stand gehouden. En ondanks de Europese Schengenakkoorden en verschillende regionale initiatieven die de grens schijnen te willen wegwerken,

11 In B. Gaetan, ‘De grens van het Barrièretractaat 1715–1718’, in: *Rond de Poldertorens*, 3 (1966) 102–105 wordt met enkele voorbeelden geïllustreerd welke pogingen het Brugse Vrije ondernam voor een voordelige interpretatie van de grensakkoorden na de Spaanse Successieoorlog.

D. Van Woomen, 1713, Caerte inhoudende de separatie van de lemyten van Vlaenderen gedaen inghevolghe het tractaet van vrede van den jaere 1648, naar J. Sappaert (1671). In de met geel omlijnde gebieden net boven IJzendijke loopt de draad dwars door de polders. © Rijksarchief Brugge

blijft de administratieve staatsgrens toch de politieke agenda bepalen, tot en met bijvoorbeeld de Scheldeverdragen van 2005 toe.

Kernaspecten van de historische grensstudies

Zoals blijkt, is het Zwinlandschap een zeer complex gegeven. Dit werpt voor historici meteen de vraag op met welke wetenschappelijke concepten ze de grensstreek het best kunnen analyseren. Al snel blijkt dan dat er geleund kan worden op een specifiek onderzoeksveld: de zogenoemde grensstudies (*Border Studies*). De studie van zowel historische als hedendaagse grenzen zit namelijk sinds de vroege jaren negentig sterk in de lift. Door de val van het IJzeren Gordijn, de groei van de Europese Unie en de voortschrijdende globalisering, leken de nationale grenzen steeds meer te verdwijnen. Nadien hebben de toenemende migratie, de economische crisis en verscherpte anti-terreurmaatregelen de discussie over de controle of zelfs de sluiting van internationale grenzen opnieuw aangezwengeld.¹² Beide tendensen leidden ertoe dat het onderwerp ook onder academici meer en meer aandacht kreeg, en op basis hiervan vormden zich de grensstudies. Hoewel de oorsprong van dit studiegebied voornamelijk bij de geografie ligt, steunen de betrokken wetenschappers ook op expertise uit de politicologie, de sociologie, de etnografie en recenter de geschiedenis. Juist deze vermenging van invalshoeken heeft ertoe geleid dat velen menen dat dergelijk onderzoek een heel eigen karakter heeft: niet toevallig categoriseerde een overzichtswerk uit 2012 het vakgebied als interdisciplinair, multidisciplinair en zelfs als potentieel postdisciplinair.¹³

Vertaald naar actief onderzoek betekent dit dat het voor de historicus niet langer voldoende is om na te gaan waar de grenslijn juist liep, maar dat hij of zij op zoek moet gaan naar de impact van de scheiding in haar bredere omgeving

Het onderzoek van de laatste twee decennia stelde het concept grens dan ook in een heel ander daglicht. Henk van Houtum poneerde in 2005 dat 'de aandacht is verschoven van de studie van de evolutie en wijzigingen van de territoriale lijn naar de studie van de grens, complexer begrepen als de plaats waar en waardoor socio-spatiale verschillen worden gecommuniceerd'.¹⁴ Als een gevolg van deze ommezwaai deed het begrip grensland (*borderland*) zijn intrede. Deze term kan op verschillende wijzen gedefinieerd worden, maar kortweg gezegd omvat het de zone waarin een scheiding (meestal van politieke of juridische aard) zich doet voelen in de sociale, politieke en culturele verhoudingen.¹⁵ Vertaald naar actief onderzoek betekent dit dat het voor de historicus niet langer voldoende is om na te gaan waar de grenslijn juist liep, maar dat hij of zij op zoek moet gaan naar de impact van de scheiding in haar bredere omgeving. Hetzelfde geldt ook voor het onderzoek naar de Zwinstreek. Het verhaal stopt niet bij de lijn die na 1648 op de kaart werd genaaid,

12 D. Wastl-Walter, 'Introduction', in: D. Wastl-Walter (red.), *The Ashgate research companion to border studies* (Farnham 2011) 1–2; C. Roll, 'Grenzen und Grenzüberschreitungen in der Frühen Neuzeit - eine Einführung in die Forschung', in: Roll, Pohle en Myrczek (red.), *Grenzen und Grenzüberschreitungen*, 15.

13 De notie 'postdisciplinair' reflecteert dat de studie van grenzen zich niet zomaar laat categoriseren binnen de traditionele wetenschappelijke disciplines, maar deze juist volkomen achter zich moet durven laten. T.M. Wilson en H. Donnan, 'Borders and border studies', in: T.M. Wilson and H. Donnan (red.), *A companion to border studies* (Malden, Oxford, Chichester 2012) 3.

14 'The attention has moved away from the study of the evolution and changes of the territorial line to the border, more complexly understood as a site at and through which socio-spatial differences are communicated', H. Van Houtum, 'The geopolitics of borders and boundaries', *Geopolitics* 10 (2005) 672.

15 Zie onder meer Zartman, 'Introduction', 2; H. Donnan en T. Wilson (red.), *Border approaches: anthropological perspectives on frontiers* (Lanham 1994) 8.

maar gaat ook over de oorzaken en gevolgen van bijvoorbeeld culturele uitwisselingen, economische samenwerking of grenscriminaliteit. Dit zijn drie activiteiten die duidelijk in interactie staan met de politieke en juridische lijn, maar deze tegelijk overstijgen doordat ze zich doen voelen in de hele grens-regio. Een goed voorbeeld zijn de smokkelpraktijken die zich tijdens de Tachtigjarige Oorlog ontwikkelden rond de aanwezige krekens en geulen, en die ook na het tekenen van de vrede een impact hadden op de politieke acties in het gebied. Een twintigste-eeuwse pendant van activiteiten die de grensstreek verbreedden, zijn dan weer de uitstapjes die vele Vlamingen ondernamen naar het Nederlandse Sluis en Hulst om er goedkoper te winkelen.¹⁶

Naast de introductie van het concept *borderland* deed zich de laatste twee decennia nog een belangrijke wijziging voor in het wetenschappelijk onderzoek. Een grens wordt namelijk niet langer beschouwd als een vaststaand politiek of geografisch gegeven, maar als een menselijke constructie. Opnieuw in de woorden van van Houtum: 'de creatie van de grens is het resultaat van de sociale praktijken en het gedrag van mensen'.¹⁷ Elke grens tussen mensen wordt veruitwendigd in concrete acties en het zijn deze die de aard van de scheiding duidelijk maken. Het verschil tussen de Europese binnen- en buitengrenzen wordt bijvoorbeeld niet enkel bepaald door de eigenlijke grenslijn, maar vooral door de praktijken en gebruiken die ermee samen hangen. Zo zijn de versterkte grenzen in Ceuta en Melilla niet te vergelijken met de lichtbewaakte scheidingen tussen de Schengenlanden.¹⁸ Het verschil zit in de maatregelen, niet in de lijnen. Zijn er controle-instellingen zoals Frontex aanwezig?¹⁹ Met welke middelen proberen immigranten en smokkelaars de controles te omzeilen? Wat zijn de gevolgen van een grensoverschrijding? Het antwoord op zulke vragen leert de historicus veel over zowel de grens als de maatschappijen die zij scheidde. Ook in het geval van het Zwin is dit verband meteen duidelijk. Zoals werd aangegeven, was de vroegste grens in dit gebied een samengaan van natuurlijke en menselijke fenomenen. Maar in plaats van bijvoorbeeld de harmonieuze aanleg van handelsinfrastructuur in functie van de aanwezige zeewegen, was de intensieve fortbouw rond de geulen en krekens een duidelijk teken dat het hier om een gecontesteerde en gemilitariseerde grens ging.

Dit brengt ons tot een volgend belangrijk aspect van de *Border Studies*. Aan het begin van een onderzoek is er vaak de neiging om te vertrekken vanuit een duidelijk nationaal of regionaal perspectief, waarbij het traceren van de historische grenzen van één specifieke, vaak moderne, entiteit centraal staat. Een eerste probleem hiermee is echter dat een dergelijke strategie een groot risico op *Hineininterpretierung* inhoudt. Zo heeft het weinig zin om de huidige Belgische grens als uitgangspunt te nemen voor een studie over de middel-eeuwen, aangezien het Belgische territorium pas in 1830 haar moderne invulling kreeg. Het redeneren vanuit een dergelijk standpunt heeft het nadeel dat het de hedendaagse territoria bevestigt als eindpunt van de geschiedenis en te weinig oog heeft voor de contingenties in het verleden. Ten tweede negeert een analyse van de grenzen van één entiteit het feit dat het altijd gaat om een scheiding tussen twee of meer territoria. In het geval van de eerder genoemde vroegmoderne smokkelpraktijken in het Zwin bepaalden beide landen hoe het gemeenschappelijke grensland er uitzag. Wanneer één land zijn maatregelen betreffende smokkel opvoerde, moest de andere overheid haar douanepolitiek aanpassen indien het de illegale handel op haar grondgebied niet wilde zien toenemen. Perspectieven van beide zijden zijn dan ook vereist om het historische verhaal volledig te kunnen schetsen, wat in dit geval eenvoudig kan door ook de Zeeuwse en de Nederlandse nationale archieven te raadplegen.

16 Betreffende andere belangrijke aspecten van dit grenslandschap in de nieuwe tijd, zie: T. Piceu, *Over vrybuters en quaetdoeners. Terreur op het Vlaamse platteland* (eind 16de eeuw) (Leuven 2008); R. Vermeir, 'De grens verlegd. Het zuiden zonder Sluis', in: *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschap* (2004) 49–61.

17 'The making of borders is the product of people's own social practices and habitus': H. Van Houtum, 'Remapping borders', in: Wilson en Donnan, *A Companion*, 405–418; R.J. Kaiser, 'Performativity and the eventfulness of bordering practices', in: *A companion* 522–537; D.B. Coplan, 'Border show business and performing states', in: Wilson en Donnan, *A companion* 507–521.

18 P. Nair, 'Europe's "last" wall: continuity, exchange, and heterotopia in Ceuta, the confluence of Spain and North Africa', in: B. Sampedro Vizcaya en S. Doubleday, *Border Interrogations: Questioning Spanish Frontiers* (New York, Oxford 2008) 15–41.

19 Het European Agency for the Management of Operational Cooperation at the External Borders of the Member States of the European Union, beter bekend als FRONTEX, is het Europees agenschap dat instaat voor de coördinatie betreffende de grenzen van de Europese Unie. Zie <http://www.frontex.europa.eu> (16/12/2013).

Om te eindigen is het van belang om aan te geven dat deze bredere wetenschappelijke evoluties al opgepikt zijn door een aantal historici. Zij hebben de belangrijkste aspecten van de grensstudies geïncorporeerd binnen hun specifiek onderzoek naar de nieuwe tijd. De bekendste persoon binnen deze groep is Peter Sahlins, die in 1989 het boek *Boundaries. The making of France and Spain in the Pyrenees* schreef. Hierin toonde hij aan hoe de grensvorming niet zozeer vanuit de respectieve centra van beide landen werd gestuurd, maar afhing van de praktijken en identiteiten van grensbewoners zelf. Sahlins ging in een later artikel bovendien in op de notie van 'natuurlijke grenzen', een thema dat al sinds de negentiende eeuw van groot belang is in de Franse historiografie.²⁰ Een tweede historicus die hierop inspeelde, is Daniel Nordman, die met *Frontières de France: de l'espace au territoire: XVIe-XIXe siècle* voortbouwde op het pionierswerk van Lucien Febvre uit de jaren twintig en daarmee het hedendaagse debat over de Franse grenzen van een stevige basis voorzag.²¹ Tot slot is ook Steven G. Ellis het vermelden waard. Deze laatste auteur vergeleek in zijn monografie *Tudor Frontiers and Noble Power. The Making of the British State* de Engels-Ierse en Engels-Schotse grenzen en toonde duidelijk aan hoe de notie van de *borderlands* van toepassing is op een vroegmoderne context.²²

Grensbrede samenwerking over de Staats-Spaanse Linies

Hoewel al deze studies een goed vertrekpunt vormen voor wie een breder kader wil, geven ze echter niet weer hoe er vandaag de dag met het erfgoed in de grensgebieden wordt omgegaan. De afgelopen jaren is ook de interbestuurlijke samenwerking over de grenzen heen steeds sterker benadrukt, wat gepaard ging met toegenomen aandacht voor de materiële aspecten van de scheidslijnen. In dit kader is een van de belangrijkste initiatieven voor Vlaanderen het Interreg IV-A project 'Forten en Linies in Grensbreed Perspectief', een samenwerkingsverband tussen de provincies Oost-Vlaanderen, West-Vlaanderen, Antwerpen, Zeeland en Noord-Brabant. De provinciebesturen stelden zich tot doel de 'samenhang tussen de verdedigingswerken in deze provincies – en met name deze die werden gebouwd tijdens de verschillende oorlogen die de streek teisterden – in hun erfgoedwaarde te herstellen, nieuwe natuurwaarden te ontwikkelen en toeristisch-recreatieve netwerkvorming te promoten, om zodoende de identiteit van de regio te versterken'.²³ Binnen dit overkoepelend project werden drie geografische regio's onderscheiden: de Noord-Brabantse Zuiderwaterlinie, de fortengordels rond Antwerpen en de Staats-Spaanse Linies in Vlaanderen en Zeeuws-Vlaanderen, waarvan de laatste hier als voorbeeld dienen.²⁴

De vraag is nu hoe de verschillende provinciale partners in en over dit complexe historische grenslandschap hebben samengewerkt. In de eerste plaats was samenwerking voor de grensprovincies Oost-Vlaanderen, West-Vlaanderen en Zeeland niet nieuw. Net zoals aangehaald in de wetenschappelijk grensstudies, waren zij zich er terdege van bewust dat de grens langs beide kanten wordt vormgegeven en dus best gezamenlijk beheerd kan worden. Ze werkten reeds geruime tijd samen in de Euregio Scheldemond, en hadden reeds ervaringen met fortherstel, eigentijdse herinrichting van militaire sites en met de ontsluiting ervan voor bezoekers via eerdere Interreg-projecten. In deze eerdere Interreg-programma's werd verkennend onderzoek uitgevoerd, wat *common ground* moest bieden voor daadwerkelijke grensoverschrijdende acties en projecten.²⁵

Een resultaat van dit studiewerk en van de gezamenlijke visievorming was het Krekenbeleidsplan (1997), waarin verder voorbij de scheidslijnen werd gekeken en de regio als een gedeeld grensland uit de verf kwam: de drie grensprovincies engageerden zich om een gezamenlijk werkprogramma tot uitvoering te brengen waarbij acties ondernomen zouden worden voor de versterking van

20 P. Sahlins, *Boundaries. The making of France and Spain in the Pyrenees* (Berkeley, Los Angeles, Oxford 1989); P. Sahlins, 'Natural Frontiers Revisited: France's Boundaries since the Seventeenth Century', in: *Historical Review*, 95 (1990), 1423–1451.

21 D. Nordman, *Frontières de France: de l'espace au territoire: XVIe-XIXe siècle* (Parijs 1998).

22 S. G. Ellis, *Tudor frontiers and noble power. The making of the British state* (Oxford 1995).

23 Zie de brochure *Linies langs de grens. Een toekomst voor de Staats-Spaanse Linies*, (s.l. 2012) 4.

24 Zie <http://www.zuiderwaterlinie.nl> (28/02/2014); <http://www.fortengordels.be> (28/02/2014); <http://www.staatsspaanselinies.eu> (28/02/2014).

25 Zie onder meer http://www.euregioscheldemond.be/detail.phtml?infotreeid=109#Onderzoek_Krekengebied en http://provincie.zeeland.nl/milieu_natuur/samenwerking/index?ac=1 (28/02/2014).

Luchtfoto van de stadswallen van Damme, site Oude Schaapskooi, tijdens de uitvoering van de werken in 2007. © Lieven Vergauwen

landschaps- en natuurwaarden, de bescherming van watersystemen en de ontwikkeling van natuurgerichte recreatievormen. Via dit plan wilden de besturen de belangrijkste landschapsstructuren zoals kreken, dijken, polderkanalen en -vaartjes, historische uitwateringssluizen, maar ook het rijke militaire erfgoed, versterken en uitbouwen tot dragers voor zachte recreatie en natuurontwikkeling. Het Krekenbeleidsplan bevatte dus al de kiemen voor het samenwerkingsproject van de Staats-Spaanse Linies.

Anderzijds kon het project ook bogen op initiatieven van verschillende partners in de grensstreek, die reeds de belangrijkste locaties uit deze bewogen periode verwierven of herinrichtten. Enkele voorbeelden hiervan waren de restauraties van de stadsomwallingen van Sluis en Hulst, de aankoop van de stadswallen van Damme, de verwerving van verschillende forten door Staatsbosbeheer in oostelijk Zeeuws-Vlaanderen, de verwerving en de inrichting van de omwalling van Retranchement, enzovoort. Het was voor verschillende partners alvast duidelijk dat de voormalige militaire bouwwerken als toeristische troef uitgespeeld konden worden en dat ze bovendien vaak de laatste bastions waren waar zeldzame flora of fauna zich handhaafde. De fysieke opbouw van de aarden forten met wallichamen, bastions, (historische) beplantingen en zoetwatergrachten, draagt namelijk bij tot de vorming van verschillende biotopen met een uitgesproken recreatieve belevingswaarde. Gelijktijdig met de opvatting dat de grens gezamenlijk beheerd moest worden, kreeg dus ook geleidelijk aan het idee vorm dat de politieke scheiding omgevormd kon worden tot een interessante historische barrière en ecologische troef.

Het Krekenbeleidsplan beschouwde de grens dus als een maakbare constructie en zette een stimulerend beleid in gang, waarbij de lokale Natuurpunt-afdelingen de middelen bijeen kregen voor de aankoop van het Verbrand Fort (Oostkerke) en het Fort Sint-Donaas (Westkapelle). In 1998 werd het eerste Interreg-project 'Stadswallen-Stenen Beer' gestart, gericht op de restauratie van de stadswallen van Damme en de restauratie van een voormalige zeesluis met keermuur in Grau (Hulst). De provincie West-Vlaanderen investeerde in dat jaar zelf door het Fort van Beieren aan te kopen.

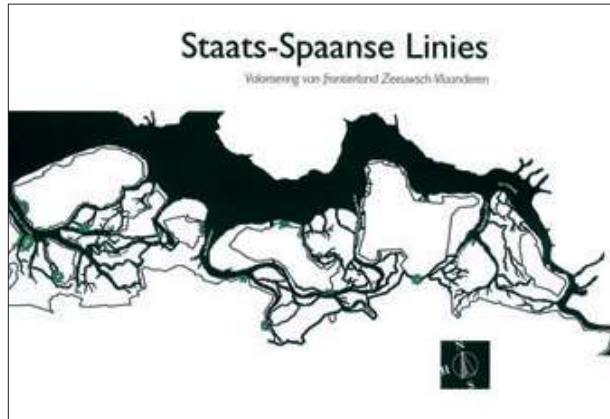
Zicht op het gerestaureerde bastion in het provinciedomein Fort van Beieren te Koolkerke, 2013 © UGent – Wim De Clercq

Tot die periode werden verschillende afzonderlijke projecten uitgevoerd, voornamelijk vanuit een geloof dat ze zouden bijdragen tot de vrijwaring en veiligstelling van de gezamenlijke natuur- en (historische) landschapswaarden in de grensstreek. De verdere inhoudelijke verkenning en onderbouwing van het programma Staats-Spaanse Linies kwam pas echt op gang in 2001. Vanaf dat moment zag de provincie Zeeland de verdedigingswerken een grote rol spelen in het natuurbeleid voor de uitbouw van de zogenoemde Ecologische Hoofdstructuur. Ze schoof de linies ook naar voren in de gebiedsgerichte aanpak ter versterking van het 'aandachtsgebied' West-Zeeuws-Vlaanderen.²⁶ In Vlaanderen zagen de provincies Oost- en West-Vlaanderen eveneens een nuttige rol weggelegd voor hun beleid op het vlak van natuurverbinding en als een concreet initiatief waarmee de ruimere historische geografie van de streek voor een breed publiek ontsloten zou kunnen worden. Hoewel gebaseerd op de specifieke belangen van de afzonderlijke provincies, bleek opnieuw dat voor een efficiënt grensbeheer samenwerking noodzakelijk was. Dit leidde er op zijn beurt toe dat de regio nog meer dan in het Kreekenbeleidsplan als een echt grensland werd geconcipieerd en dat er serieus werd nagedacht over de verbanden hierbinnen.

Dit bleek duidelijk uit de historische initiatieven binnen het project rond de Staats-Spaanse Linies. Aan beide zijden van de grens werd gestart met de opmaak van de eerste inventarissen van fortsites en verdedigingslinies. Deze brachten het eerdere, maar helaas erg fragmentarische werk van verschillende heemkundige kringen bijeen tot overzichtelijke studiedocumenten. In de Zwinstreek werd bijvoorbeeld het werk van Maurits Coornaert en de heemkundige kring Sint-Guthago in een ruimere grensoverschrijdende context geïntegreerd.²⁷ Deze oefening leverde als resultaat op dat er ruim honderd sites

26 Zie www.gebiedsgerichteaanpak.nl (05/02/2014).

27 M. Coornaert, *Knokke & het Zwin. De geschiedenis, de topografie en de toponimie van Knokke met een studie over de Zwindelta* (Tielt 1974).

Zowel Zeeland als Oost- en West-Vlaanderen brachten de linies in kaart en ontwikkelden een visie over de aanpak van de herwaardering van de Staats-Spaanse Linies.

tussen Knokke-Heist en Antwerpen werden geïdentificeerd. Het werd bovendien duidelijk dat ze bijzonder goed geënt waren op landschappelijke structuren zoals geulen en polderdijken. De idee dat ze een actieve rol konden spelen in de uitbouw van een netwerk van natuurlijke stapstenen, maar ook een bijzondere historische bezienswaardigheid zijn in een streek waar het fietsoerisme opgang maakte, kreeg verder vorm in een gezamenlijke grensoverschrijdende visie.²⁸ Op die manier werden zowat alle belangrijke elementen van het grensland in kaart gebracht en werd de historische en landschappelijke context van hun ontstaan of oprichting geschetst. Zeeuws-Vlaanderen gaf vorm aan de visie achter het project aan de hand van drie essays en voorbeelduitwerkingen van het landschapsarchitectenbureau H+N+S voor de herwaardering van sites of gebieden, terwijl Oost- en West-Vlaanderen de bewaringstoestand, de natuurwaarde en mogelijke herwaardering van elke site evalueerden.

Met deze verschillende activiteiten in de opeenvolgende projecten werden informatie en kennis bijeen gebracht over de linies als geheel, wat aantoonde hoe de historische grensinfrastructuur een impact heeft gehad op de bredere Zwinstreek. In het geval van herinrichtingsprojecten deed de Provincie West-Vlaanderen dan ook aan gericht archiefonderzoek, toegespitst op oude kaarten of plans, zowel in Spaanse en Franse militaire archieven als in Vlaamse en Nederlandse rijksarchieven. Ook heemkundigen uit de kring 't Zwin Rechteroever gaven aanwijzingen voor gericht opzoekingswerk. Dit bleek echter een erg arbeidsintensief werk, dat voor de 'Spaanse' sites eigenlijk onvoldoende uitgeput kon worden, ondanks de vele activiteiten omtrent het thema. Hoewel er dus zeker fysieke connecties in het landschap werden aangeduid, is het nu noodzakelijk om ook de praktijken die ermee verbonden waren te identificeren. Hier ligt dus zeker nog een kans voor lokale onderzoekers die zich willen toespitsen op het verkennen van de connecties in en rond dit vroegmoderne grensland.

Dat de studie van grenzen interdisciplinair moet worden aangepakt, bleek bovendien uit het feit dat dit archiefwerk voor de inrichtingsprojecten werd aangevuld met archeologisch onderzoek, om tot een waarheidsgetrouwe of een historisch verantwoorde herinrichting te komen. Door de combinatie van beide weten we vandaag dus duidelijker welke steden van verdedigingswerken (wallen, grachten, hoorn- en kroonwerken) werden voorzien, welke forten of redoutes als extra verdediging in het grensgebied werden opgebouwd en hoe ze onderling in verbinding stonden via kanalen, voormalige geulen, dijken en de opgeworpen militaire verdedigingslinies, en dit zowel voor de Tachtigjarige

28 Forten en verdedigingswerken in het Oost- en West-Vlaamse krekengebied, studie uitgevoerd door H+N+S en Westtoer, 2003.

Luchtbeeld van het heringerichte deel van het hoorwerk van het Sint-Donaasfort (Westkapelle, Knokke-Heist) © Misjel Decler

Oorlog als voor de Spaanse Successieoorlog. Dit maakte het ook mogelijk om deze locaties voor een breder publiek te ontsluiten. Wie vanuit Brugge, over Damme naar Cadzand-Bad fietst, komt nu in het landschap verschillende heringerichte fortsites tegen, voorzien van de nodige informatieborden. Maar ook over de grens kan men fietsen van Sluis, over Aardenburg, naar IJzendijke of verder naar Hulst, langs verschillende historische grenssites op een kralensnoer van polderdijken of linies.

Het verzamelen van informatie was dus geen doel op zich, maar vormde de concrete onderbouwing voor een beleid en een verdere uitrol van projecten gericht op de fysieke opwaardering van de elementen en de recreatieve ontsluiting ervan. Anno 2014 kan dan ook teruggeblikt worden op een reeks investeringen en herinrichtingswerk op verschillende sites, hetgeen heeft bijgedragen tot een duidelijke herziening van het grensland. Alleen al in West-Vlaanderen werd een deel van het Fort van Beieren herbouwd, werden de stadswallen van Damme in verschillende fasen heringericht, werd het Verbrand Fort gereconstrueerd en Menno van Coehoorns hoorwerk bij het Fort Sint-Donaas weer zichtbaar gemaakt. Verschillende streekmusea en toeristische infopunten werden heringericht en besteden aandacht aan relictten en de herwaardering van de Staats-Spaanse Linies, met als belangrijkste Museum het Bolwerk in IJzendijke (Sluis), het Bezoekerscentrum voor Damme en de Zwinstreek in Huyze De Grote Sterre (Damme) en het Fort Liefkenshoek in Beveren.

Via het project rond de Staats-Spaanse Linies werd de huidige Belgisch-Nederlandse grens dus bekleed met een nieuwe historische en ecologische laag. De kernfilosofie van cultuurhistorisch herstel, natuurontwikkeling en recreatieve netwerkvorming werd in elk van de aangehaalde deelprojecten uitgediept en versterkt. Ook het partnerschap werd stelselmatig verruimd tot een netwerk waarbij zowat alle openbare besturen in de grensregio betrokken waren: gemeenten, provincies, Vlaamse agentschappen, Staatsbosbeheer, waterschap en polderbesturen, enzovoort. Maar ook diverse private partners zoals Natuurpunt, heemkundige kringen én ondernemers stappen mee, investeren mee of nemen het verdere beheer in handen.²⁹ Daarmee is de grens van belang gebleken voor heel wat verderafgelegen personen en organisaties. De schei-

29 Concrete voorbeelden hiervan zijn de herinrichting van de stadswallen van Damme in samenwerking met de NV Dalipan, de realisatie van de recreatieve routes met NV Fortbeke en de bvba Hippo Service, archeologisch onderzoek op het Fort Sint-Frederik of de gedeeltelijke herwaardering van het Nieuw Hazegrasfort samen met IMMOBis in Knokke-Heist.

Het heringerichte Verbrand Fort te Oostkerke (Damme) met een zichtbaar gemaakt deel van de voormalige Verse Vaart tussen Brugge en Sint-Donaas. © Misjel Decler

dingslijn tussen België en Nederland heeft zich als het ware verbreed en heeft zich doen voelen in een grensland dat ruimer is dan haar directe omgeving.

Vandaag is het grote samenwerkingsprogramma grotendeels afgerond. Verschillende projectpartners gaan echter nog in eigen streek verder met investeringen in de herwaardering van landschappelijke fortsites of in de recreatieve ontsluiting ervan. Vanaf nu is het terug aan toeristische diensten, streekgidsen en heemkundigen om deze boeiende historische grens, waarvan de sporen een facelift kregen, verder uit te dragen en als troef uit te spelen. Waar de geschiedenis van het strijdtoneel leidde tot een grens, tussen staten en mensen, kan het grenslandschap nu mensen in alle rust laten genieten. De heringerichte forten nodigen uit om even op adem te komen tijdens een fietstochtje of een wandeling. Ze nodigen ook uit tot verdere verdieping in een rijke geschiedenis van die ene plek, of in het standpunt van de ene of andere partij.

Besluit: de grens als bredere theoretische en praktische ruimte

Uit het project rond de Staats-Spaanse linies blijkt duidelijk hoe omvattend het onderzoek naar vroegmoderne grenzen kan zijn, maar ook welke waardevolle resultaten (zowel cultureel en historisch als toeristisch en ecologisch) ermee geboekt kunnen worden. Evenzeer van belang is echter de connectie die gelegd kan worden tussen de academische tendensen en de praktijk van de Staats-Spaanse Linies. Door de specifieke stappen die gezet zijn, sloot de interprovinciale samenwerking meer dan eens aan bij wat de (historische) *Border Studies* probeerden aan te tonen. De grens kan namelijk niet langer gezien worden als een lijn, maar moet beschouwd én proberen verwerkt worden als een ruimere fysieke zone. Het vroegmoderne *borderland* van het Zwin strekte zich uit over verschillende vierkante kilometers en werd pas vanaf 1648 'op de kaart genaaid'. Via de belangrijke fortenbouw blijkt voor zowel wetenschappers als beleidsmakers dat de grens een duidelijke menselijke constructie was en is. Hoewel geulen en krekken een landschappelijke basis vormden, werd de zestiende- en zeventiende-eeuwse scheiding pas echt gerealiseerd via inundaties, dijken, en forten. In de eenentwintigste eeuw speelt zich nog steeds een soortgelijk proces af, waarbij de restanten van deze eerdere inrichtingen gebruikt worden om het Zwin opnieuw als een breder grensland te profileren. Niettemin is er één zeer belangrijk verschil. Daar waar in de nieuwe tijd de frontlijn een oorzaak was van

scheiding en scheuring, is ze vandaag de dag een toonbeeld van samenwerking. Gesteund door Europa hebben verschillende partners, actief op diverse niveaus, zich verenigd om de grensconstructie een nieuwe invulling te geven. Hiermee is ook het laatste, cruciale punt uit de *Border Studies* al lang en breed uitgewerkt op het terrein: de grens heeft twee kanten, en zowel in het verleden als in het heden zijn het de actoren aan beide zijden die haar uitzicht voor de toekomst bepalen.

Beredeneerde bibliografie:

- M. Bertrand en N. Planas (red.), *Les sociétés de frontière de la Méditerranée à l'Atlantique (XVIe-XVIIIe siècle)* (Madrid 2011).
- H. Donnan en T. Wilson (red.), *Border approaches: anthropological perspectives on frontiers* (Lanham 1994).
- K. A. Edwards, *Families and frontiers. Re-creating communities and boundaries in the early modern Burgundies* (Boston, Leiden 2002).
- S. G. Ellis, *Tudor frontiers and noble power. The making of the British state* (Oxford 1995).
- L. Febvre, 'Frontière', in: *Revue de synthèse historique. Bulletin du centre international de synthèse. Section de synthèse historique*, 5 (1928) 31–44.
- Forten en verdedigingswerken in het Oost- en West-Vlaamse krekengebied*, studie uitgevoerd door H+N+S en Westtoer, 2003.
- B. Kaplan, M. Carlson en L. Cruz (red.), *Boundaries and Their Meanings in the History of the Netherlands (Leiden, Boston 2009)*.
- J.J.B. Kuipers, *De Staats-Spaanse linies. Monumenten van conflict en cultuur* (Vlissingen 2013).
- M. Lafourcade (red.), *La frontière des origines à nos jours. Actes des journées de la Société internationale d'Histoire du droit, tenues à Bayonne, les 15, 16, 17 mai 1997* (Bayonne 1998).
- Linies langs de grens. Een toekomst voor de Staats-Spaanse Linies* (s.l. 2012).
- D. Nordman, *Frontières de France: de l'espace au territoire: XVIe-XIXe siècle* (Parijs 1998).
- T. Piceu, *Over vrybuters en quaetdoeners. Terreur op het Vlaamse platteland (eind 16de eeuw)* (Leuven 2008).
- C. Roll, F. Pohle en M. Myrczek (red.), *Grenzen und Grenzüberschreitungen. Bilanz und Perspektiven der Frühneuzeitforschung* (Keulen, Weimar, Wenen 2010).
- P. Sahlins, *Boundaries. The making of France and Spain in the Pyrenees* (Berkeley, Los Angeles, Oxford 1989).
- H. Van Houtum, 'The geopolitics of borders and boundaries', *Geopolitics*, 10 (2005) 672–679.
- R. Vermeir, 'De grens verlegd. Het zuiden zonder Sluis', in: *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschap* (2004) 49–61.
- D. Wastl-Walter (red.), *The ashgate research companion to border studies* (Farnham 2011).
- T.M. Wilson and H. Donnan (red.), *A companion to border studies* (Malden, Oxford, Chichester 2012).
- www.staatsspaanselinies.eu
- I.W. Zartman (red.), *Understanding life in the borderlands: boundaries in depth and motion* (Athens, Londen 2010).

Biografie

Bram De Ridder (KU Leuven – FWO-Vlaanderen) behaalde in 2011 zijn Masterdiploma Geschiedenis aan de KU Leuven. Nadien studeerde hij Internationale Relaties aan de Universiteit van Cambridge (Wolfson College), waar hij werkte rond vroegmoderne vredesverdragen. Momenteel bereidt hij, onder begeleiding van prof. dr. Violet Soen, een doctoraat voor over de grensvorming tussen de Habsburgse Nederlanden en de Republiek der Verenigde Provinciën, circa 1580–1660.

Tom Vermeersch studeerde Sociaal Agogisch Werk en werkt sinds 1997 bij het Provinciebestuur West-Vlaanderen als Gebiedswerker bij de dienst Europese Programma's, Externe Relaties en Gebiedsgerichte Werking. Hij coördineerde er verschillende (grensoverschrijdende) projecten en provinciale gebiedsprogramma's. Vanuit het intermediaire regiobestuur streeft hij naar meer geïntegreerde samenwerking tussen overheden en streekpartners op het vlak van natuur- en landschapsinrichting, recreatie en erfgoed. De grensstreek met het historische Zwinlandschap is op dat vlak een van zijn meest boeiende actieterreinen.